

ЛІТЕРАТУРА

1. Огієнко І. І. Складня української мови. Ч.2. - Жовква, 1938. - 230 с.
2. Булаховській Л. А. Походження сучасної української літературної мови// Булаховській Л. А. Вибрані праці: В 5-ти т. - К.: Наук. думка, 1961. - Т. 2. - С. 299-367.

Володимир Юкало

НЕЙТРАЛЬНІ ТА ЕМОЦІЙНО-ЕКСПРЕСИВНІ ТЕРМІНИ В ПРАЦЯХ З КУЛЬТУРИ МОВИ М.ЛЕВИЦЬКОГО

Експресивність наукового викладу є малодослідженим питанням українського мовознавства. Не вивчений також лінгвістичний доробок лікаря, письменника, мовознавця, перекладача, педагога, громадського і політичного діяча, дипломата Модеста Пилиповича Левицького (1866-1932).

Як мовознавець М. Левицький зробив найбільший внесок у культуру мови і стилістику. У його мовних порадицях [5; 6; 9; 7], присвячених тільки питанням культури мови, формуванню загальнолітературної норми, вперше в українській лінгвістиці розглянуто типові порушення літературних норм усіх мовних рівнів. Інші тогочасні лінгвістичні праці – граматики С. Смаль-Стоцького й Ф. Гартнера, В. Сімовича, посібники О. Синявського, І. Огієнка – лише принагідно, поряд з граматичним матеріалом, містили коментарі з культури мови. Мовний порадиц О. Курило «Уваги до сучасної української літературної мови» [4], написаний в тому самому жанрі, що й аналізовані твори М. Левицького, вийшов після появи статті «Де-що до справи про вкраїнську письменницьку мову» (1909), двох видань книжки «Де-що про сучасну стадію розвитку української літературної мови» (1913, 1918), мав подібну назву і багато спільного у змісті. Очевидно, що О. Курило знала твори М. Левицького і продовжила на підрадянській Україні його працю.

Новаторськими були й інші твори М. Левицького з культури мови і стилістики – перший в українському мовознавстві посібник з культури діловодства [12], порівняльна грамика української мови [10], курс лекцій зі стилістики та поетики художньої мови [8; 11].

Усі ці праці з питань культивування літературної мови, безперечно, є творами з тієї галузі, яку пізніше назвуть *культура мови*.

Зазначені твори М. Левицького написані в публіцистичній тональності. Завдання переконати читача в необхідності плекати, не засмічувати рідну мову підпорядковане оригінальне авторське терміновживання – одночасне використання нейтральних, «наукових», та емоційно-експресивних термінів, нерідко – для номінації ключових понять культури мови.

Проаналізуємо особливості терміновживання в працях з культури мови М.Левицького.

Звичайно, мовознавець і письменник застосовує нейтральні терміни.

Нейтральні терміни – це терміни з домінантним денотативним значенням, що функціонують в усіх підстилях наукового стилю і фіксуються в термінологічних словниках та граматиках.

М. Левицький вже в першій чверті ХХ ст. застосовує майже всі поняття, на яких базується сучасна культура мови. Він вживає терміни *українська літературна*

мова, наша сучасна літературна мова (до 1909 р. в його працях бачимо термін *вкраїнська письменницька мова*, пов'язаний зі словами 'письменник', 'письменництво', що асоціюються передусім з художньою літературою, потім відмовляється від його застосування на користь терміносполучення *українська літературна мова*, що походить від слова 'література', тобто уся сукупність наукових, художніх, публіцистичних та ін. творів того чи іншого народу, і вказує, що ця мова обслуговує не лише художню сферу); *народня мова* 'жива, чиста розмовна мова українського народу' і синоніми *жива мова*, *селянська мова* / *мова селян*; *часописна мова* 'публіцистичний стиль', *канцелярська мова* 'офіційно-діловий стиль', *своєрідні (свої власні) прикмети української мови*, *гарна прикмета (вдача) нашої мови*, виділяє такі комунікативні якості культури мови, як *чистота*, *правильність* / *граматичність*, *докладність* 'точність', *ясність*, *милослухність* / *мелодійність* / *еуфонія*, *багатство*, *барвистість* / *кольоритість* 'виразність', простота, називає деякі їхні антиподи: *тяжка*, *штучна*, *кострюбата мова*, *кручена*, *високопарна мова*, *какофонія*, *плеоназми*, *тавтологія*, *рівнобіжність* / *паралелізм*. Напр.: «Крім **чистоти мови** і **граматичності**¹ її, стилістика вимагає ще: 3. **ЧИСТОТИ** й **ДОКЛАДНОСТІ, ЯСНОСТІ** висловлення-думки, щоб не можна було розуміти авторову думку двоюко та щоб не вимагав твір надмірного напруження уваги читачевої, щоб розібрати неясні місця або надмірно довгі періоди» [11, 10], «Лишається ще сказати про **милослухність**. Мова буде **мелодійна** і **милослухна** тоді, коли в ній нема збігу шелестівок...» [10, 8], «**Багатство** мови міряється подекуди числом синонімів у ній» [9, 13], «Не треба зловживати йменниками, витвореними з дієслів; їх у нашій мові поки-що небагато; може з часом їх утвориться більше, але витворювати й нагромаджувати їх надміру не слід, бо це робить мову **тяжкою й кострюбатою**» [9, 58-59].

Вживає М. Левицький й інші терміни, пов'язані з культурою мови: *почуття мови*; *видатні знавці української мови*, *українські класики*, *давні письменники*, *сучасні письменники*, *сучасні робітники пера*, *дописувачі*, *перекладачі*, *публіцисти*; *помилка*, *хиба*, *найчастіші*, *типові помилки*, *груба граматична помилка*, *помилки проти складні (сінтаксису)*, *помилки проти стилю*; *рідна мова*, *державна мова*, *пануючі мови*; *руська мова*, *руссифікація* (у ранніх творах), *московська мова*, *обмосковлення*, *москалізми*, *московізми*; *польська мова*, *полонізація*, *полонізми*, *загальні*, *тіпові московізми та полонізми*; *старі (стародавні) форми*, *стародавні вирази*, *чужі слова і форми речення*, *чужоземні слова*, *чужі слова*, *чужі «круті» слова*, *технічні чужі слова*, *варварізми (барбарізми)*; *неологізми*, *новотвори*, *невдалі новотвори*; *провінціалізми*; *збіг шелестівок*, *збіг голосівок* / *роззяв 'гіатус'*; *письменство*, *література*, *теорія письменства*, *стилістика*, *теорія прози*, *теорія поезії*, *письменницький твір*, *старі українські акти з архівів*, *службове діловодство*, *службове листування*, *службові (офіційні) папери*, *урядові папери*, *публічні промови*, *промови громадські*; *лексичний матер'ял*, *лексикольотія лайки*; *вираз*, *вислів*, *термін*, *оригінальний термін*, *почесне слово*, *канцелярські терміни*, *канцелярські слова і речення* та ін.

Центральне поняття сучасної культури мови – норма літературної мови – також виділяє М. Левицький. На позначення різних типів норми філолог вживає терміни *лекси(і)ка*, *звучня* / *фонетика*, *правотис*, *граматика*, *складня* / *сінтакси(і)с*, *сти(і)ль*, напр.: «...прикро бачити їх [помилки] у творах наших талановитих письменників, бо їх беруть за зразок, іноді може й у школах будуть цитувати ті гарні уривки з поганими помилками проти нашого **стилю**» [9, 54], «Для милослухності не можна

¹ Тут і далі у цитатах виділення жирним шрифтом наші. – В.Ю.

калічити граматику» [9, 44], «Ми, інтелігенція українська, за невеликими виїмками, псуємо свою мову, калічимо її у всіх ділянках: і в лексиці й у звучні й у граматиці і що до стилю – й не почуваємо навіть, який гріх беремо на свою душу» [7, 22], «Гріхи що до лексики» [9, 6].

Поряд з нейтральними М. Левицький широко застосовує емоційно-експресивні терміни.

Емоційно-експресивні терміни – це термінологізовані одиниці з емоційністю (експресивністю) як компонентом їхньої структури, завдяки вживанню яких висловлювання виявляє експресію. До емоційно-експресивних термінів відносимо *терміни з афіксами суб'єктивної оцінки, епітетні терміносполучення, терміни-образи.*

Терміни з афіксами суб'єктивної оцінки – це терміни, утворені від нейтральних за допомогою афіксів суб'єктивної оцінки.

У працях М.Левицького трапляються терміни з цієї категорії: *найкращі, найдорожчі прикмети нашої мови, щиро-народня мова, московська формулка тощо.* Напр.: «До речі тут ізгадаю: на що нам ті московські «отчества»?.. Чи не краще-б нам, збувшись ласкавої опіки «царя восточного православного», покинути й цю **московську формулку йменування людей**» [9, 44-45].

Епітетні терміносполучення – це терміни-словосполучення, що складаються з нейтрального терміна та епітетного, означального слова, яке виконує роль кваліфікатора і виражає суб'єктивну індивідуально-авторську оцінку.

У працях М. Левицького вживаються, зокрема, такі епітетні терміносполучення: *дорогоцінна прикмета нашої мови, своє гарне і предковичне (слово), сердечна, щира й тепла кваліфікація в іменуванні; прикра помилка, погана помилка, прикре слово, недоладні вислови, поганий москалізм, недотепний москалізм, прикрий московізм, декілька прикрих, «відворотних» московізмів, дуже негарні московізми, запеклий московізм, два дуже погані полонізми, дуже незугарні і противні «духові» нашої мови оці два неологізми, дуже незугарно видумане слово, непотрібний новотвір, кострюбаті неологізми, дуже незугарний в нашій мові вираз, дуже прикрий і неблагозвучний збіг двох або й більше самозгуків або співзгуків, непотрібна тавтологія.* Напр.: «Позаяк (моск. потому что, такъ какъ) – **дуже незугарно видумане слово; непотрібний** нам цей **новотвір**, коли маємо наше старовинне понеже, що вживається в Галичині в письменстві і в живій мові. Чого-ж маємо викидати **своє гарне і предковичне і вивторювати** замість його **якесь недотепне позаяк?**» [9, 24], «**Теж поганий москалізм завели нещодавно в українську мову: «вибачаюсь» (извиняюсь), ми маємо тільки активну форму: вибачаю; а замість цього недотепного москалізму, маємо: вибачайте, прошу вибачити, або перепрошую**» [7, 64].

Терміни-образи – це загальнозживані слова чи вислови, в яких сформоване переносне значення з яскравим емоційно-експресивним ефектом, побудованим на метафоричних, метонімічних та ін. асоціаціях з нейтральним терміном.

У працях з культури мови М. Левицького слова *святиня, скарбниця* – символ рідної української мови, *скарби нашої мови, жива й цілюща вода з чистого джерела народньої мови, діаманти, перлини* – це виразові засоби української мови, *наша літературна нива* – писемно-літературна практика, *почуття духу, аромату мови* – чуття мови, *недуга нашої сучасної літературної мови, калічення нашої мови* – вплив явищ мовної інтерференції, *гріхи, гріхи наші проти рідної мови* – помилки, типові помилки, порушення літературної норми різних мовних рівнів, *бур'ян (бур'яни), намул* – невмотивовані, невдалі лексичні запозичення (росіянізми і полонізми),

(слововживання) без почуття духу, аромату мови – вживання невмотивованих, невдалих семантичних запозичень (з російської та польської мов), *сіяти бур'ян(и)* – поширення ненормативних висловів, *полоти бур'ян(и)* – культивування зразкової літературної мови, виховання мовної особистості та ін. Напр.:

«Для справжнього патріота, свідомого, інтелігентного, – рідна мова є свящина, до якої не можна братися немитими руками» [9, 4], *«Без упертої, свідомої праці нашої інтелігенції над собою це не зробиться; бур'яни з ниви самі собою ще не щезнуть: їх треба полоти. Треба працювати над собою, помічати свої помилки, студіюючи чисту народню мову і твори тих письменників наших, що шанували рідну мову, як святош, і вносили свої твори у **скарбницю** нашого письменства з побожним почуттям, а не вдирались у ту **свящину**, як «товарищи»-большевики, або п'яні босяки, з базарною лайкою, недопустимою в письменстві...»* [9, 12-13], *«Треба покаятись у своєму недбальстві та неохайності, що до мови, а беручись писати – навчитися попередку граматики, уважно перечитати українських класиків, вважаючи не тільки на зміст їх писаннів, але й на мову, черпати живу й цілющу воду з чистого джерела народньої мови, студіювати старі українські акти з архівів, бо в них іноді багато буває справжніх **діамантів** і **перлин** нашої лексики і стилю...»* [6, 50], *«Такої гнучкості і мелодійності, співучості не має ніяка инша мова. А ми, через недбальство своє, нехтуємо тою гарною прикметою нашої мови і ніби навмисне йдемо їй у поперек... І як-же воно боляче бачити, що ми своїми руками викидаємо свій **дорогий скарб**, а на його місце стягаємо **сміття** з чужих дворів!...»* [6, 14-15], *«Сіноніми, як ті фарби в руках артиста-малювача: що їх більше, то кращий і соковитіший вийде малюнок. І не багато праці, але багато уваги й любови треба, щоб ознайомитися з тими **скарбами нашої мови** і використати їх та ще може й збільшити їх, збагатити ту **скарбницю**, добуваючи для неї те, що погубилося віками неволі, привалене по закутках чужим **сміттям і мотлохом**»* [9, 13], *«Багато такого чужого і непотрібного нам **бур'яну насіяли** і далі **сіють на нашу літературну ниву** сучасні письменники й дотисувачі...»* [6, 23], *«...ті помилки вони [селяни] перейняли bona fide з наших газет; а від тих селян, письменних і інтелігентніших, ті помилки перейдуть і далі в народ. Тому я вважаю за конче потрібне ще раз нагадати про ті **гріхи наші, що до мови**»* [6, 12], *«**Калічення нашої мови** торкається майже всіх боків її: окремих слів (лексики), фонетики, граматики і стилю взагалі. По цих пунктах розгляньмо **гріхи наші проти рідної мови**»* [9, 6].

Наведені цитати ілюструють, що зазначені образи, зокрема *скарби нашої мови*, *гріхи щодо мови*, *полоти бур'ян*, і відповідні нейтральні лінгвістичні терміни взаємозамінні в текстах мовних порад М. Левицького. Терміни-образи виконують роль важливого мовно-стилістичного засобу в дефінуванні нейтрального терміна-денотата. Це є аргументом на користь термінологічності образних висловів (в межах авторського слововживання). Деякі з них, можливо, на той час вже були усталені, символізовані в народницькому дискурсі. М. Левицький розбудував ці символічні образи, зробивши їх мовними знаками української культури.

М. Левицький вживає емоційно-експресивні терміни як з позитивною (щодо комунікативних якостей культури мови), так і з негативною конотацією (стосовно небажаних процесів, що відбуваються в рідній мові).

Застосування емоційно-експресивних термінів, поряд з інформативною функцією, виражає авторську оцінку, здійснює вплив на читача з метою збудження думок, устремлень, коригування мовної поведінки. Виразність авторського

висловлювання підсилюється завдяки майстерному поєднанню нейтральних та емоційно-експресивних термінів, раціональних пояснень і засобів стилістичного синтаксису.

Крім того, мовні порадики М. Левицького споріднені з таким емоційно-експресивним жанром як церковна проповідь, повчання.

Ключовими словами в мовних порадиках М. Левицького є емоційно-експресивні терміни. Вони вживаються навіть у назвах розділів і останнього мовного порадики: «*Гріхи що до фонетики*» [9, 33], «*Гріхи що до граматики*» [9, 41], «*Гріхи що до лексики*» [9, 6], «*Гріхи наші (Про сучасну літературну мову нашу)*» [7, 1] (нейтральні терміни розкривають назву в підзаголовку).

Таке терміновживання буде зразком для багатьох авторів, філологів-аматорів та професійних філологів, що писатимуть мовні поради.

Більшість термінів (у т. ч. й деякі емоційно-експресивні), які вживав М. Левицький, застосовують сучасні мовознавці. Отже, праці М. Левицького сприяли становленню та розвитку метамови культури мови.

Існує теоретичне положення про експресивну нейтральність терміна (див. [3, 270-276; 1, 13]). Проте очевидно, що певна експресивність терміна в науково-публіцистичному, науково-популярному і науково-навчальному різновидах наукового стилю, підпорядкована авторському задумові та індивідуальному стилю, є природною і доречною. (Пор. міркування С. Єрмоленко про «охудожнювання» наукової мови: [2, 338-341]). Це стосується зокрема культури мови як науки, тексти якої у зв'язку із завданням пропаганди зразкової літературної мови екзистують водночас у суто науковому та науково-популярному дискурсі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. Основи термінотворення: Семант. та соціолінгвіст. аспекти. – К.: Вид. дім «КМ Academia», 2000. – 218 с.
2. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). – К.: Довіра, 1999. – 431 с.
3. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового тексту. – К.: вид-во Київ. ун-ту, 1970. – 306 с.
4. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – Київ, 1920; 3-те вид. – Київ: Книгоспілка, 1925. – 250 с.; 4-те вид. – Краків—Львів: Українське видавництво, 1942. – 199 с.
5. Левицький М. Де-що до справи про вкраїнську письменницьку мову // Літ.-наук. вісник. – 1909. – Кн. 8. – С. 1-14.
6. Левицький М. (Пилипович М.). Де-що про сучасну стадію розвитку української літературної мови. – Київ, 1913. – 51 с.
7. Левицький М. Гріхи наші (Про сучасну літературну мову нашу). – Львів, 1931. – 64 с. (неповний примірник).
8. Левицький М. Конспект теорії письменства. – Подебради, 1923. – 61 с.
9. Левицький М. Паки й паки (Про нашу літературну мову). – Відень – Київ: Видавництво «Наша Воля», 1920. – 67 с.
10. Левицький М. Порівнююча граматики вкраїнської мови. – Щепіорно, [Табор], 1921. – 47 с.
11. Левицький М. Теорія письменства. – Луцьк, 1928. – 96 с.
12. Левицький М. Як писати службові папери українською мовою. – Черкаси: Друкарня Видавничого товариства «Сіяч», 1917. – 27 с.